

ØIVIND FUGLERUD

MIGRASJONS-FORSTÅELSE

Flytteprosesser, rasisme og globalisering

UNIVERSITETSFORLAGET

MIGRASJONSFORSTÅELSE

Øivind Fuglerud

MIGRASJONSFORSTÅELSE

Flytteprosesser, rasisme og globalisering

2. UTGAVE

UNIVERSITETSFORLAGET

© Universitetsforlaget, Oslo, 2019
ISBN: 9788215038681
1. utgave, 1. versjon, Universitetsforlaget, 2019
E-utgaven baserer seg på 2. trykte utgave, Universitetsforlaget 2017

Omslagsdesign: Stian Hole
Sats: Rusaanes Bokproduksjon AS

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Universitetsforlaget er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

www.universitetsforlaget.no
post@universitetsforlaget.no

Innhold

Forord 9

Innledning 11

I FORSKNINGSHISTORISKE TEMAER 19

Kapittel 1 Migrasjon og grenser. 21

Kapittel 2 Rasisme – hva er det? 44

Kapittel 3 Migrasjon og etnisitet i USA og Afrika 67

Kapittel 4 Flyktninger – et historisk perspektiv 89

II GLOBALISERING, MIGRASJON OG FLYKTNINGPOLITIKK. . 111

Kapittel 5 Globalisering: bevissthet og økonomi 113

Kapittel 6 Migrasjon og tilhørighet 137

Kapittel 7 Festning Europa og migrasjonsindustrien 162

III HVA ER DET MED ISLAM?. 185

Kapittel 8 Muslimene – den nye fienden? 187

Kapittel 9 Islamsk terror og «the clash of civilizations» 211

Kapittel 10 Religiøsitet i en moderne verden 235

Litteraturliste 254

Sluttnoter. 268

Stikkord 273

Til minne om min morfar Ragnar Carlson (1898–1978),
maskinist og krigsseiler, som reiste til Norge som ung,
men som alltid lengtet tilbake.

Forord

Denne boken er en revidert utgave av en bok som ble utgitt under samme tittel våren 2001. Den første utgaven ble skrevet på oppdrag fra Universitetsforlaget, som foreslo at jeg skulle lage en innføringsbok i temaer fra internasjonal migrasjonsforskning. Jeg syntes den gang at arbeidet med boken var omfattende og vanskelig. Migrasjonsforskning er et mangslungent felt – som jeg skrev i forordet fra 2001, er det et åpent spørsmål om det kan karakteriseres som *ett* forskningsfelt. Tilnærmingen i denne boken, som i den forrige utgaven, tar utgangspunkt i at en forståelse av hva dette handler om krever en bred orientering på tvers av etablerte fagskiller.

Det skulle vise seg at noen måneder etter at førsteutgaven kom ut, skjedde det ting i New York av historisk betydning. 11. september 2001 var – eller blir i alle fall ansett som – begynnelsen på en serie av hendelser som har endret verden: *Afghanistan, Irak, al-Qaida, «krigen mot terror», IS, Syria* er noen stikkord her. Som de fleste trolig kan forstå, ble det ikke enklere å skrive om migrasjon, globalisering og rasisme etter denne datoen. Dette har gjort at boken fra 2001 ikke er blitt revidert før nå. Universitetsforlaget har spurt meg med jevne mellomrom, jeg har takket nei. At jeg sa ja denne gangen, er et resultat av hovedsakelig to forhold: Dels tålmodige oppfordringer fra sjefredaktør i Universitetsforlaget Per Robstad, noe jeg takker ham for, dels at den såkalte «flyktningkrisen» i Europa i 2015 har fått meg til å innse at temaene i boken, med alle sine implikasjoner av sosial ulikhet, marginalisering og politisk ansvar, er noe vi alle må forholde oss til. Denne boken er et forsøk på å tenke gjennom hvordan verden ser ut i dag, betraktet fra et av de mest privilegerte utsiktspunkter kloden har å by på. Det er en kompleks og vanskelig verden der ute, og dette er et forsøk på å gjøre den litt mer forståelig.

Oslo, juni 2017

Øivind Fuglerud

Innledning

Formålet med denne boken er å imøtekomme behovet for informasjon og oversiktslitteratur om spørsmål knyttet til migrasjon og globalisering, spesielt for studenter og andre som har begrenset forskningserfaring. Heller enn å gå i dybden på avgrensede områder, forsøker boken å heve blikket. Det feltet, eller de feltene, boken forholder seg til, er vanligvis splittet opp og undersøkes av svært spesialiserte forskere. Tendensen er at for eksempel «integrering», «utviklingsforskning» og «kulturell globalisering» behandles av ulike eksperter og derfor eksisterer som ulike fagfelter med svært liten grad av overlapping. En hovedhensikt her er å lete etter overordnede perspektiver og forbindelser som gjør det mulig å se de ulike temaene i en bredere sammenheng. Fordi mange norske forskningsmiljøer fokuserer på spørsmål knyttet til innvandring til Norge, legger denne boken mindre vekt på dette området – slik informasjon er lett tilgjengelig andre steder. For den som er på jakt etter faktainformasjon om innvandring, anbefales to offentlige utredninger fra 2011 og 2017, de såkalte «Brochman 1» og «Brochman 2» (NOU 2011, NOU 2017), som i økonomisk språkdrakt diskuterer hvilke utfordringer det byr på å opprettholde den norske velferdsmodellen i møte med globaliseringens spydspiss, migrantene. Utredningene vil utvilsomt bli stående som klassiske oppsummeringer av befolkningsutviklingen i den perioden vi er inne i. Den årlige nettoinnvandringen til Norge har økt fra i underkant av 10 000 personer på 1990-tallet, vel 22 000 personer i tiårsperioden fra 2000 til i gjennomsnitt nesten 41 000 personer per år siden 2010 (NOU 2017: 50). Økningen skyldes høyere innvandring fra Asia og Afrika og en sterk økning i tilstrømningen fra de nye EU-landene i Sentral- og Øst-Europa i årene etter medlemsutvidelsene i 2004. Mens den første utredningen (NOU 2011) særlig tar for seg de utfordringene som innvandring og økende økonomisk ulikhet medfører for de norske velferdsordningene, utvider den siste de økonomiske problematiseringene til også å inkludere spørsmål om kulturell og verdimessig ulikhet i befolkningen. Som utvalget sier:

> Erkjennelsen av at innvandrere (med innbyrdes stor variasjon) er marginalisert på flere viktige samfunnsområder, har brakt spørsmålet om rettighetssamfunnets grenser fram i dagen. For hva gjør velferdsstaten når kulturelt eller religiøst baserte livsformer synes

> å stå i motsetning til mål om levekårsmessig utjevning og sosial mobilitet? Når noen innvandrere later til å foretrekke selvsegregering? (NOU 2017: 167)

Dette er underliggende spørsmål også i denne boken, men heller enn å eksersere tidligere diskusjoner om innvandring til Norge, søker jeg her å sette disse spørsmålene inn i en større historisk og geografisk sammenheng. I boken har jeg forsøkt å gi plass til ulike forståelser. Jeg har lagt vekt på å oppgi kilder, slik at interesserte lesere har mulighet til å gå i dybden selv. Boken er delt i tre deler, hvorav den første gir en historisk innføring i form av en presentasjon av utvalgte problemstillinger slik de ble debattert fram til midten av 1990-tallet. De to siste delene er samtidsorienterte, kanskje er de også mer vinklede og argumenterende. Del II tar for seg temaene globalisering, identitet og migrasjonskontroll, del III er i sin helhet viet til islam og diskurser om islam.

Språk og bekymring

Migrasjon og globalisering er utvilsomt aktuelle temaer både i Norge og internasjonalt. Når denne boken ferdigstilles, har en ny president sittet ved makten i USA i én måned. Blant valgløftene som bragte ham til makten var bekjempelse av frihandel og bygging av en mur på grensen til Mexico for å holde innvandrere ute blant de viktigste. En av hans første beslutninger som president var innføringen av innreiseforbud for statsborgere av sju muslimske land.

Den nye amerikanske presidentens retorikk, og tilslutningen til denne blant amerikanske velgere, er en illustrasjon på at internasjonal økonomi og migrasjon av mange i dag forstås som viktige i oppløsningen av deres egen trygge livsverden. Den er også en illustrasjon på hvordan globalisering i løpet av et par tiår er gått fra å være oppfattet som noe positivt, noe som knytter mennesker sammen på tvers av avstand og kulturer, til noe truende og invaderende. Islamsk terror har i løpet av få år vokst fram som det globale symbolet på denne trusselen.

En utvidelse av perspektiver i tid og rom kan bidra til en bedre forståelse av de utfordringene vi står overfor i dag. Bekymringen over globalisering og den trussel migranter utgjør er ikke noe nytt, den er noe som kommer og går i takt med økonomiske svingninger, brytninger i internasjonal politikk og andre samfunnsmessige utfordringer. Går vi drøyt hundre år tilbake, til det som var en tidligere periode av sterk globalisering, finner vi at vestlig uro – for ikke å si redsel – den gang blant annet var knyttet til forestillinger om den «gule fare», et stereotypt bilde av kinesere som usiviliserte, urenslige, umoralske, upålitelige og framfor alt mange (Tchen og Yeats 2014). Begrepet og oppfatningene synes å ha hatt sin

opprinnelse i den omfattende migrasjonen fra Kina til USA, Canada og Australia fra midten av 1800-tallet av, hvor kinesiske arbeidere konkurrerte med hvite om jobber, og hvor prostitusjonsmiljøene i «China-towns» kom til å representere en moralsk fare for det framvoksende borgerskapet. Forestillingene var virksomme både globalt og lokalt. I 1871 angrep en hvit mobb en gruppe kinesere i «Nigger Alley» i Los Angeles og henrettet 18 av dem ved hengning. I 1882 ble «Chinese Exclusion Act» vedtatt, den første loven i USA som forbød innvandring fra et bestemt opprinnelsesland. Som med bildet av muslimer i dag, var bildet av den gule fare nært forbundet med vestlige imperialistiske interesser. Ikke minst kom «Bokseropprøret» i Kina i 1900–1901, rettet mot kristne misjonærer og utenlandske handelsinteresser, til å forsterke vestlige oppfatninger av «Østens barbari». Disse forestillingene fungerte i sin tur som legitimering for Åttenasjonsalliansens militære intervensjon for å slå ned opprøret, en allianse bestående av de vestlige kolonimaktene i samarbeid med Russland og Japan.

Mitt poeng her er at beskrivelsene av globaliseringens farer tar ulike og skiftende former. Loven som satte stopp for kinesisk innvandring til USA ble vedtatt i en tid da det dominerende paradigmet for forståelse av likhet og ulikhet mellom mennesker var det biologiske. «Chinese Exclusion Act» satte ikke en stopp for den amerikanske debatten. Bekymringen over at innvandringen medførte et økende antall uønskede innvandrere som satte nasjonens eksistens i fare, vedvarte. Som ett utslag av denne bekymringen ble antropologen Franz Boas etter århundreskiftet gitt i oppdrag å utrede endringer i «kroppsform», altså fysisk skikkelse og utseende, hos innvandreres etterkommeres som følge av migrasjonen. Rapporten ble framlagt for Kongressen i 1909, en forkortet versjon publisert i *American Anthropologist* i 1912 (Boas 1912). Utredningen, som blant annet bygget på et stort antall hodeskallemålinger av ulike kategorier innvandrere, var datidens amerikanske Brochman-utvalg, og Boas' konklusjon, som i korthet gikk ut på at innvandringen faktisk hadde medført fysiske endringer, vakte stor debatt. Rapporten ble forstått som argument for at opprinnelse ikke var avgjørende for tilpasning til det nye hjemlandet. Til tross for dette innspillet ble imidlertid «Immigration Act 1921» vedtatt noen år senere. Den innførte for første gang kvote-begrensninger for å forhindre uønsket innvandring.

Jeg hevder ikke at et historisk perspektiv gjør nåtidige utfordringer mindre viktige eller lettere å løse. Imidlertid er det lov å håpe at et slikt perspektiv kan øke bevisstheten om hvordan disse utfordringene beskrives her og nå, i hvilket språk de formuleres, diskuteres og forstås. Jeg gir Terje Tvedt (2016, også 2002) rett i at det norske synet på verden, og på dem som kommer der utefra, på 1990- og 2000-tallet i stor grad ble filtrert gjennom bestemte norske selvbilder, det han kaller «den kosmopolitiske narsissist», gradvis transformert til avarten «den schizofrene verdensborger». Noen vesentlige bestanddeler i disse selvbildene er

troen på norske verdier som historiens universelle mål og på overbevisningen om at Norge som «humanitær stormakt» har en spesiell rolle å spille i den globale realiseringen av dette målet. Dette filteret vanskeliggjorde en forståelse av global kompleksitet, og gjorde det også mulig å overse praksiser og politisk-religiøs retorikk i minoritetsmiljøer her hjemme som Norge bruker store summer – og etter hvert også militære midler – for å motarbeide i andre land. Forestillingen om at alle mennesker egentlig er like, vil samme vei og vil bli enige hvis de bare får snakket sammen, har lagt grunnlaget for «selektive oppmerksomhetsbrudd» og en manglende evne til å analysere uønskede utviklingstrekk både i og utenfor landets grenser blant mange som burde kunne bedre.

Mot denne bakgrunnen er det grunn til å gi honnør til Brochman-utvalgenes formulering av viktige problemstillinger i nøktern språkdrakt. Fra spørsmålet om et «innvandringsregnskap» først dukket opp på midten av 1990-tallet til framleggelsen av den første av de to utvalgsrapportene i 2011, ble slike beregninger iherdig motarbeidet av dem som så seg selv som godhetens voktere. Dette var *ett* utslag av det norske selvbildet. I forhold til denne tilstanden, det Ottar Brox (1991) i sin tid kalte innvandringsdebatten som «moralmesterskap», er utredningenes kost/nytte-argumenter et langt skritt framover. De gjør det mulig å diskutere i et relativt verdinøytralt språk hvordan rike land som Norge mest effektivt kan bidra til å løse verdens flyktningproblem.

Imidlertid kan vi ane at noe igjen er i endring, at økonomisk rasjonalitet er på vikende front for en ny type patos. Sammen med en økende skepsis til økonomisk globalisering og overnasjonal politisk styring – tenk EU – synes en nesten umerkelig tendens til «integralisme» å snike seg inn i det politiske ordskiftet. Så også i «Brochman 2». I en merknad fra et av medlemmene i utvalget, forskningsleder ved Nobel-instituttet, skriver han at:

> Norge er ikke bare et land, det er også den norske nasjonens hjem. I århundrenes løp har denne nasjonen utviklet en kultur som er like distinkt som andre nasjoners og som ikke på noen meningsfull måte oppsummeres av universelle verdier. Sagt enkelt: Frihet er viktig for nordmenn, men å like frihet gjør deg ikke norsk. … Patriotisme øker befolkningens mobiliseringspotensial og solidaritet. Det vil være ønskelig i en kontekst der storstilt innvandring av fremmedkulturell lavskolert arbeidskraft setter kollektive velferdsordninger under press (NOU 2017: 187).

Kort tid etter framleggelsen av utredningen ble merknaden anerkjennende omtalt av Norges kunnskapsminister (Røe Isaksen 2017). Merknaden legger andre argumenter på bordet og søker et annet språk for globaliseringsbekymringen enn flertallets. Man spør seg: Hvor mange generasjoner tar det egentlig å bli en del av nasjonen?

Det mest nærliggende er å se merknaden som en illustrasjon på Ernest Renans gamle poeng om at medlemskap i nasjonen forutsetter at man «har glemt mye».[1] Forfatteren av merknaden synes selv å oppfylle det kravet. Det er dokumentert gjennom grundig forskning at innvandring til Norge har forekommet til alle tider; at i den grad den norske nasjonen har hatt en historisk eksistens gjennom «århundrenes løp», må innvandring nødvendigvis ha bidratt til denne (Brochman og Kjeldstadli 2014). Merknaden, ministerens kommentar og den nasjonale retorikken for øvrig skriver seg inn i en refortolkning av det nasjonale som et homogent og likhetsbasert historisk fellesskap. Et raskt blikk på samisk eller kvensk historie er nok for å fastslå at en slik homogenitet er en fiksjon, men vi behøver ikke engang å gå dit. Min egen farfar var av husmannsslekt, gikk i lære som grovsmed og ble arbeider på Grorud jernvarefabrikk i Oslo. Jeg fikk aldri inntrykk av at han oppfattet seg som del av et likhetsbasert nasjonalt fellesskap. En slik omskriving av norsk historie er bare mulig fra et ståsted hvor 50 år med klassekamp, fulgt av 70 år med sosialdemokratisk utjevningspolitikk, har endret det norske samfunnet på grunnleggende måter. Den norske nasjonen i dag likner lite på den som var for bare drøyt hundre år siden.

Globalisering og demokrati

En som tar bekymringen til Nobel-instituttets forskningsleder på alvor, er Viktor Orbán, statsminister i Ungarn siden 1998, som sommeren 2015 beordret en statlig plakatkampanje med budskapet «Hvis du kommer til Ungarn, må du respektere vår kultur». Til Frankfurter Allgemeine Zeitung uttalte Orbán i september samme år at hans politiske mål er å «bevare Europa kristent». Han uttalte også: «Vi ser nå slutten på en spirituell-intellektuell tidsalder. Den liberale tidsalder». I motsetning til hva man kunne tro, er dette ifølge Orbán ikke negativt. Tvert i mot, det åpner muligheten for kristen-nasjonal tenkning til å gjenvinne sin dominerende posisjon ikke bare i Ungarn, men i hele Europa (Revsept 2015). På dette tidspunktet var en tre meter høy piggtrådmur på grensen mot Serbia, bygget for å holde flyktninger ute, allerede ferdig, og en ny på grensen mot Kroatia under oppføring. I mars 2016 uttalte Orbán i en tale, anerkjennende gjengitt av den høyre-ekstreme nettsiden Gates of Vienna, at:

> Vi skal ikke importere kriminalitet, terrorisme, homofobi og synagoge-brennende anti-semittisme til Ungarn. Ingen byområder skal være utenfor loven, det skal ikke være noe uro. Ingen innvandrer-opprør her, ingen gjenger skal jakte på våre kvinner og døtre. Ingen skal fortelle oss hvem vi skal slippe inn i vårt hjem og vårt land, hvem vi

> skal leve side om side med, hvem vi skal dele vårt land med. … Tiden er kommet for å heise flagget i stolte nasjoner. Tiden er kommet for å stanse ødeleggelsen av Europa, for å redde Europas framtid.[2]

Orbáns tilslutning tyder på at det er riktig at patriotisme øker mobiliseringspotensialet.

Mange vil utvilsom mene at det er langt fra en norsk NOU til Orbáns Ungarn. Kanskje er det kortere enn man kunne ønske. Jeg konstaterer at norske politikere i dag sier, og norske tjenestemenn gjør, ting som ville vært usannsynlig den gang jeg arbeidet med asylsøknader som rådgiver i juridisk avdeling i Utlendingsdirektoratet tidlig på 1990-tallet. Hadde noen foreslått at vi skulle frata norske borgere statsborgerskap fordi deres foreldre hadde oppgitt feil opplysninger den gang de søkte om asyl, ville selv de mest hardbarkede grensevoktere ristet på hodet. Det er tross alt bare 25 år siden.

Den forståelsen av nasjonalitet som slike vedtak gjenspeiler, får næring av en ny forståelse av overnasjonalitet, globalisering og migrasjon som i dag er rundt oss. På kontinentet vinner de populistiske høyrepartiene stadig større tilslutning, også i etablerte demokratier. Felles for partier som Nasjonal Front i Frankrike, Lega Nord i Italia, Partiet for frihet i Nederland og Alternativ for Tyskland, blant mange flere, er at de kombinerer kamp mot innvandring, spesielt muslimsk innvandring, med kamp mot frihandel, mot EU og mot nedbygging av nasjonal statsmakt. Innvandring synes å ha blitt både symbol på globaliseringens uheldige sider og et politisk redskap for å komme til politisk makt. Uten innvandring ville de fleste av disse partiene hatt lite å stille opp med. Med innvandring er de i ferd med å endre det europeiske politiske landskapet. I løpet av få år har de høyrepopulistiske partiene i manges øyne klart å bygge en merkevare som velferdsstatens forsvarere.

Noe som bidrar til å gjøre en slik utvikling bekymringsfull, er at den synes å bekrefte det Foa og Mounk (2016) har kalt en utvikling mot «de-konsolidering av demokratiet». Basert på World Values Survey i perioden 1995 – 2014 finner de to forskerne at innbyggere i en rekke land, inkludert USA og de vest-europeiske statene, er blitt ikke bare mer kritiske til egne politiske ledere, men til en demokratisk styreform som sådan. Tilsvarende er de blitt mer aksepterende overfor autoritære alternativer. Det de to forskerne finner, er et «kohort-fenomen», mer bestemt at tilslutningen til demokrati er sterkest blant de født tidligst, svakere blant de som er født senere. For eksempel, i USA anser de fleste født i mellomkrigsperioden demokrati for å være nærmest hellig. Spurt om å rangere på en skala fra 1 til 10 hvor viktig det er for dem å leve i et demokrati, svarer 72 % av dem 10, høyeste verdi. Det samme gjør 55 % av samme kohort i Nederland, noe som kanskje ikke er overveldende, men likevel relativt høyt. De født etter 1980 er imidlertid langt

mer likegyldige. Blant disse gir bare 33 % i Nederland og 30 % i USA spørsmålet samme skår. Tilbake i 1995 svarte 16 % av amerikanere født på 1970-tallet, da sent i tenårene eller i begynnelsen av 20-årene, at de syntes «demokrati er et dårlig politisk system». I 2011 var denne prosentandelen økt til 24 %. I Europa var tallene mer moderate, men likevel: 13 % i 2011, opp fra 8 % på midten av 1990-tallet. Mens unge deltakere i undersøkelsen på 1980- og 1990-tallet var mer entusiastiske til demokrati og politisk medvirkning enn eldre, er tendensen nå det motsatte. Tilsvarende er flere nå villige til å uttrykke støtte til autoritære politiske løsninger. Mens «bare» en av seksten i USA i 1995 svarte at de syntes det ville være en «god» eller «svært god» ting om militæret styrte, svarer nå en av seks det samme. Via høyrepartienes vekst, og det budskapet de framfører, er det en forbindelse mellom disse tallene og temaet i denne boken.

Når dette er sagt, er denne boken ikke et forsvar for økt innvandring. Det er, slik jeg ser det, liten tvil om at migrasjon muligens er et gode for noen få, men er et problem for de fleste. Det er imidlertid først og fremst et problem for mange av dem som selv må flytte, enten det er på grunn av krig, sult, eller manglende framtidsutsikter. I følge en undersøkelse utført av Gallup for International Organization of Migration i 2011 (IOM 2011), sier 14 % av verdens voksne, cirka 640 millioner mennesker, at de ønsker å forlate sitt eget land på permanent basis. Rundt regnet 188 millioner av dem ønsker å reise til Nord-Amerika, 178 millioner til land i EU. Det er veldig mange mennesker. I Afrika sør for Sahara uttrykker 33 % av de voksne et ønske om varig flytting. Blant årsaker er klimaforhold og manglende livsgrunnlag i jordbruket spesielt viktige.

Nå er det selvfølgelig ikke alle som uttrykker et ønske om å flytte som kommer til å gjøre det, blant annet fordi de ikke klarer å overvinne de hindringer som er nødvendig. Det er én grunn til at forskning om migrasjon og flytteprosesser er interessant og viktig: Hvem flytter, hva gjør det mulig, hvilke konsekvenser har det. Det tallene i første rekke forteller, er at migrasjon er, og vil fortsette å være, et sentralt tema i politisk debatt om utvikling og internasjonal samhandling i lang tid framover, på samme måte som konsekvensene av migrasjon i form av innvandring vil være det lokalt. Hensikten med denne boken er ikke å forsvare verken økt migrasjon eller økt innvandring, men – i globaliseringens tegn – å gi et lite bidrag til at de utfordringer migrasjon innebærer, kan ses i et større perspektiv enn det som ofte skjer i dagsaktuelle politiske debatter. Det skal sies at boken ikke på noen måte tar sikte på å gi en fullstendig oversikt over litteratur eller synspunkter. Utvalget av kilder og perspektiver er eklektisk og personlig. Det er i tråd med den oppfatningen jeg har av de spørsmålene som er under diskusjon. Migrasjon er et sosialt felt som er etablert av økonomi og grenser; det er i sin essens politisk. Det er lov å ha meninger.